

بررسی کتاب نقش دولت بنی حفص در گسترش آموزش و نهادهای آموزشی در افریقه^۱

آذر انجم شعاع^۲

چکیده

تعلیم و تعلم از ارکان اساسی در رشد و تکامل انسان و قوام تمدن جوامع بشری است. آیین اسلام با ترغیب پیروان خود به این مهم، جنبشی عظیم در دل و جان مسلمانان برانگیخت که در گستره تاریخی و جغرافیایی تمدن اسلام، آثار تکاپوی علمی و پژوهشی آنها متجلی است. از بیت الحکمه مأمون عباسی، تا رنسانس علمی در عهد آل بویه، جهاد علمی عصر فاطمیون و حمدانیان، بنیاد مستنصریه در بغداد، مدارس نظامیه در ایران، صلاحیه و نوریه در مصر و شام و تا بنای شهر آموزشی تونس در عهد حفصیان و به موازات آن ظهور چهره‌های برجسته علم و دانش چون ابن خلدون، همه ثمره تمدن اسلامی و حرکت بی وقفه این کاروان، در هزاره نخست هجری قمری است. پژوهشگرانی با غور در اسناد و منابع تاریخی، هر یک بازگو کننده داستان این خیزش علمی از گوشه‌ای از سرزمین اسلامی هستند. کتاب حاضر که گزارشی از آن در پی خواهد آمد، ثمره سعی وافر دکتر محمد رضا شهیدی پاک است. ایشان در این کتاب، به بررسی یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ آموزش و پرورش در تمدن اسلامی که در حدود ۴۰۰ سال حکومت حفصیان در غرب اسلامی شکل گرفته، پرداخته است. اهمیت اثر آن است که فهرستی از گونه‌های مختلف و ساختار نهادهای آموزشی، متون، مواد و ابزار آموزشی در افریقه عهد بنی حفص را ارائه نموده است و بیان نمونه‌ای کامل از نظام تعلیم و تربیت اسلامی در قالب مکتب تعلیم و تربیت حفصیان است.

واژه‌های کلیدی: تعلیم و تعلم، حفصیان، تمدن اسلامی، مغرب، افریقه، شهیدی پاک.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. به گزارش کتاب «تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی در عهد حفصیان» اثر دکتر محمد رضا شهیدی پاک

۲. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه آزاد قم

درباره مؤلف کتاب تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی در عهد حفصیان

دکتر محمد رضا شهیدی پاک، پژوهشگر معاصر و استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز، پژوهش‌های متعددی در زمینه «تاریخ غرب اسلامی» بویژه «دولت حفصیان» انجام داده است. تاریخ تحلیلی مغرب، تاریخ تحلیلی آندلس، مقاله ابن حاجب از دانشنامه زبان و ادب فارسی (۱۳۸۴)، علم طب و هنر اسلامی در دوره حفصی، برخی از عناوین پژوهش‌های اوست. از آن جا که ایشان مدتی به طور مستقل تدریس فلسفه تعلیم و تربیت بر اساس کتاب مکاتب فلسفی و آرای تربیتی (گوتک/۱۳۸۲) و تاریخ آموزش و پرورش در ایران و اسلام بر اساس نوشته‌ی «تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی (۱۳۸۹) را در دانشگاه قم بعهده داشته (شهیدی پاک، ۱۳۹۵: ۲۰)، نگاهی تحلیلی بر مباحث تعلیم و تربیت و مکتب تعلیم و تربیت حفصیان دارد.

اهمیت اثر در بیان مکتب تعلیم و تربیت حفصیان

مهم‌ترین اثر نویسنده با عنوان «فرهنگ و تمدن اسلامی در عهد حفصیان در افریقه» پژوهشی مبسوط و جامع در این زمینه و کتاب حاضر با عنوان «تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی در عهد دولت حفصیان» باب نهم از اثر مذکور است که به گفته وی برای مصون ماندن از گزند دزدان چراغ به دست، از آن مجموعه جدا و مستقلاً به چاپ رسیده است. این نوشتار با نگرشی تحلیلی - توصیفی و بر اساس دریافت‌های مؤلف از منابع مطالعاتی و اسناد تاریخی قرون وسطی و نیز نگرش تربیتی - آموزشی در کنار صدها اثر در دنیای اسلام، حکایت از طلایه داری اسلام و دول اسلامی، در زمینه آموزش، در هزاره نخست هجری قمری و وامداری غرب به اسلام دارد. مؤلف معتقد است، این دوره از ادوار تاریخ آموزش که به وسیله دولت حفصیان در افریقه تأسیس شد، جایگاه ویژه در تاریخ تعلیم و تربیت جهانی دارد، زیرا، نقش اساسی در انتقال علوم و معارف و تأسیس نخستین نهادهای آموزشی به اروپا به ویژه در ایتالیا (در نزدیکی مرزهای تونس - پایتخت حفصیان) دارد. این کتاب خدمتی است ارزشمند به دانش و جامعه علمی که بر پایه گزارشات بسیاری از منابع دست اول که مورخین معاصر حفصیان از جمله ابن خلدون، تیجانی، التبوخی، عبدری به تنظیم آن همت گماشته‌اند و کتب مرتبط از نویسندگان معاصر، استوار گردیده است. افزون بر این، به تناسب به طرح نظرات ابن خلدون، فارغ التحصیل نظام آموزشی حفصی و انتقادات او نسبت به آموزش و پرورش در شرق و غرب اسلامی می‌پردازد. رشد و توسعه آموزشی و گسترش نهادهای تعلیمی در دوره بنی حفص به حدی بود که ابن خلدون از آن به «صنعت تعلیم» یاد می‌کند (همان، ۱۶). توجه به پژوهش‌هایی از این دست با توجه به فقر جدی مطالعات و تحقیقات درباره غرب خلافت اسلامی ضروری است، مضافاً اینکه غالب پژوهش‌ها معطوف به تاریخ نگاری‌های سیاسی است و در حوزه آموزش و پرورش تحقیقات کمتری صورت می‌گیرد. پیش از بررسی مطالب مهم کتاب، اشاره به این نکته لازم است که کتاب حاضر در سال ۱۳۹۵ در ۱۹۴ صفحه بر اساس صد و پنجاه منبع به کوشش انتشارات علویون در قم به زیور چاپ آراسته گردیده است.

معرفی اجمالی کتاب نقش دولت بنی حفص در گسترش آموزش و نهادهای آموزشی در افریقه

نویسنده در پیشگفتار نگاهی گذرا به تاریخ حفصیان از قرن هفتم تا دهم هجری قمری دارد. دولت حفصیان (۱۲۲۹/۶۲۵ م - ۱۵۷۴/۹۸۳ م) یکی از دولت‌های نیرومندی است که از آغاز قرن هفتم بر سراسر مغرب و بخش کوچکی از آندلس حاکمیت داشت اما از نیمه دوم قرن هفتم تا پایان قرن دهم هجری قمری به تونس و الجزایر شرقی محدود شد. در کلیات با اشاره به فلسفه تعلیم و تربیت بر

طبق دیدگاه راکستی، ایده آکستی و پراگماتیستی و دیگر مکاتب فلسفی، به تبیین اهداف آموزش و پرورش اسلامی و مقایسه آن‌ها می‌پردازد و می‌گوید: از جمله مهم‌ترین مکاتب تعلیم و تربیت، مکتب نظریه پردازی ابن خلدون است که نظریات وی از ارکان تعلیم و تربیت اسلامی و خود، یکی از آثار تمدنی دولت حفصیان بشمار می‌رود (همان، ۲۴-۲۱). این کتاب در هفت باب سامان داده شده است. در هر باب، ضمن فصولی مجزا، به ذکر مسائل مهم در زمینه‌ی موضوع مورد بحث پرداخته است.

امتیازات نظام آموزشی و مکتب تعلیم و تربیت بنی حفص

نخستین باب کتاب، از نظام آموزشی و چگونگی شکل‌گیری آن در دولت حفصیان سخن به میان آورده و در پی اثبات این نکته است که، نظام آموزشی این دولت بنا به چند ویژگی ممتاز می‌باشد:

- ۱- این نظام آموزشی از جهتی معاصر با ابن خلدون و مکتب تعلیم و تربیت او و نقد تعلیم و تربیت شرق و غرب اسلامی توسط اوست (همان، ۲۹).
- ۲- گروهی از شهروندان اروپایی در مدارس افریقیه تحصیل کرده‌اند از جمله؛ ریمون لول مستشرق (همان، ۲۹-۳۰-۳۱-۳۲-۳۳) ابن خوجه، ۱۹۸۶: ۲۸۸-۲۸۹).
- ۳- تونس پایتخت حفصیان، پل انتقال علوم به اروپا در آن زمان محسوب می‌شد.
- ۴- در نظام آموزشی حفصی، تحولی اساسی از سنتی به جدید با آسیب‌شناسی آن توسط ابن خلدون و سایر دانشمندان صورت گرفت.
- ۵- وجود آموزش‌های متنوع در سطوح مختلف در افریقیه بواسطه پراکندگی جمعیتی تونس (همان، ۳۰-۳۱-۳۲-۳۳) تیجانی، ۱۹۸۱: ۱۸۷، ۱۳۲، ۱۸۰، ۲۱۱) امتیازی دیگر برای این نظام است.
- ۶- وجود نظام آموزشی مستقل اباضیه با عنوان «عزابه» در این دوره.
- ۷- تولیدات آموزشی در علوم مختلف و وجود چهره‌های برجسته‌ای از علما و دانشمندان مانند: ابن سبعین، قلسادی، ابن منظور، ابن خلدون و ابن عربی و... که ابن آندراس و صقلی، ابداعاتی در زمینه طب و دارو عرضه کردند. قلسادی، آخرین مراحل تکامل علم حساب را در افریقیه به نگارش درآورد و تاریخ نگاری از برترین دستاوردهای این دوره بود (همان، ۳۱).
- ۸- نویسنده با تأکید بر نظرات ابن خلدون، به تشریح مواضع او می‌پردازد. او با طرح نظر «شهر و آموزش نسبت مستقیم در توسعه دارند» (همان، ۳۲)، می‌نویسد: امتیاز دیگر حفصیان این است که تونس پایتخت جدید افریقیه و قیروان بر مبنای آموزش شکل گرفت. ابن خلدون، قاضی ابوالقاسم بن زیتون، ابی عبدالله شعیب دکالی، قاضی محمدبن سلامه شارح ابن حاجب، ابوعلی ناصرالدین المشندر را که به شرق سفر و دستاوردهای آموزشی خود را در دولت حفصی بکار گرفتند، بنیانگذاران نظام آموزشی حفصی می‌داند و شهرهای افریقیه مانند تونس پایتخت را نیز به دنبال این سفر علمی، دارای سند تعلیم مانند شهرهای کوفه، بغداد و مدینه می‌شمرد (همان، ۳۶-۳۷-۳۸-۳۹) ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۷۷۳-۷۷۴ و می‌گوید: از ویژگی‌های نظام آموزش بنی حفص، مسئله سند تعلیم و تربیت است که این نظام را متمایز ساخته است.

موضوع دیگری که نویسنده در پیشرفت آموزشی حفصیان آن را بسیار مؤثر و مهم می‌داند، در فصل سوم از باب اول مطرح شده است. او می‌نویسد: چنانکه در تاریخ تأسیس دولت حفصیان روشن است، بنیاد حکومت حفصی به نوعی بر پایه تلاش و حضور آندلسی‌های مهاجر به ویژه مردم اشبیلیه که از دوستان قدیم خاندان حفصی در اسپانیا بوده‌اند، شکل گرفت. این هجرت یک پدیده تاریخی و مهم‌ترین تغییر جغرافیایی و جابجایی جمعیت در قرون وسطی است که، اساسی‌ترین نقش را در حوادث سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی غرب جهان اسلام داشت. این پدیده، در محدوده‌ی مکانی سرزمین آندلس و مغرب بزرگ عربی، در فاصله زمانی حدود ۶۰۰ تا ۱۰۱۵ هجری قمری، باندازه عمر دولت حفصی به وقوع پیوست (همان، ۳۹). وقتی شهرهای آندلس سقوط کرد، رشته آموزش اسلامی در آنجا از هم فروپاشید و امواج مهاجران به افریقای، چهره نوین آموزش اسلامی را رقم زد. در واقع این نظام بر اساس فعالیت‌های آموزشی مهاجران اندلسی به تونس و بجایه، دو پایتخت علمی و اقتصادی دولت حفصیان، شکل گرفت. نویسنده، علاوه بر اینکه به طور مبسوط به مسئله هجرت آندلسی‌ها به افریقای و بیان جزئیات آن پرداخته است، در قسم هشتم از همین باب، فهرستی از نام و نسب ۷۲ خانواده مهاجر آندلسی به افریقای، ارائه نموده که بسیار ارزشمند و قابل توجه است. این فهرست به وضوح گویای این نگرش مؤلف است که، شکل‌گیری فرهنگ و تمدن حفصی تا حد زیادی متأثر از وجود علمای مهاجر آندلسی است. از این رو لازم می‌داند که زندگی نامه تعداد قابل توجهی از ایشان، مورد امعان نظر قرار گیرد؛ زیرا هر یک نقشی مؤثر، در صورت پذیری شهر تونس و بجایه و سایر شهرهای افریقای و سیاست‌های دولت حفصی دارند.

نهادهای آموزشی در مکتب تعلیم و تربیت حفصیان

نویسنده در باب دوم، به ذکر مراکز و نهادهای آموزشی در این دوره پرداخته است. وی می‌نویسد: کثرت نهادهای آموزشی در این دوره به حدی است که می‌توان آن را دولت تعلیم و تربیت نامید. مکتب خانه، مسجد، مدرسه و خانه از مراکز آموزشی بشمار می‌آمدند. در تاریخ آموزش در افریقای مکتب خانه همواره محور اساسی آموزش و رمز موفقیت آن بوده است. این نهاد آموزشی در سه سطح شهری، روستایی و خصوصی سلطنتی، در عصر حفصی دایر بود و از آن با عنوان خاص «کتاب» یاد می‌شد. در قسنطینه - از شهرهای افریقای - کتاب را «مسیده» (همان، ۶۹؛ ابن شماع، ۱۹۳۶: ۲۰۱) و در افریقای به کتابی که در روستاها بود «الشریعه» می‌گفتند (همان، ۶۹؛ سعدالله، ۱۹۸۱: ۲۷۲/۲). به تدریج بنای کالبدی مکتب خانه عهد حفصی توسعه یافت و به صورت مجتمع رفاهی، آموزشی و پژوهشی در آمد. مؤلف به دو علت اساسی در ساخت مکتب خانه‌ها اشاره می‌کند. او می‌گوید: از آنجا که بزرگان مالکی، آموزش کودکان را برای حفظ مذهب مالکی در مقابل مذهب خوارج و تشیع ضروری می‌دانستند (همان، ۶۶) اما از ورود کودکان به مساجد برای حفظ حرمت آن جلوگیری می‌کردند، آموزش کودکان در مکتب خانه، سنت مالکی‌ها شد (تلیسی، ۲۰۰۲: ۳۸۰) و برخی علمای بزرگ مانند اللبلی (۶۹۱ ق) علاوه بر تدریس سطوح عالی، در مکتب خانه‌ها به کودکان نیز تعلیم می‌دادند (همان، ۶۷؛ روجی، ۱۹۹۲: ۱۸۸/۱؛ حرکات، ۲۰۰۰: ۳۴۲/۱ - ۳۴۴؛ محفوظ، ۱۹۸۴: ۴/۲۰۳). آموزش کودکان در خانه نیز انجام می‌شد. برخی خانواده‌های مشهور در تونس و قیروان، کودکان خود را در خانه با موفقیت تعلیم داده‌اند و ثمره این کوشش، تربیت دانشمندانی بزرگ، در عرصه تمدن اسلامی چون؛ ابن خلدون، تیجانی، التتوخی و عبدری است. این مطالب در ضمن سه قسم، ذیل فصل اول این باب، آمده است.

شیوه‌های آموزشی در کتاب قوانین و مقررات آموزشی

وی در خصوص سنن و شیوه‌های آموزش مکتب خانه‌ها می‌نویسد: کتاب عهد حفصی، ملزم به رعایت قوانینی در زمینه عدم اختلاط دختر و پسر، حقوق معلم مکتب خانه (همان، ۷۱؛ تلیسی، ۲۰۰۲: ۳۸۹-۳۷۶)، تعطیلات و تنبیه بدنی شاگردان خاطی، که از سوی فقهای بزرگ مالکی وضع می‌شد، بودند. چوب و فلک، فلاقه و عصا، ابزار رایج تنبیه در کتاب بود، چرا که فقهاء از جمله: فقیه الزهری نیاز به تنبیه بدنی برای کودکان را، به ضرورت باران برای گیاه تشبیه می‌کرد (همان، ۷۲؛ عبدی، ۱۴۱۹: ۲۶۶) و سخنون در فتوای خود، ضرب تا ۱۰ تازیانه در آموزش قرآن را جایز می‌دانست (همان، ۷۳؛ تلیسی، ۲۰۰۲: ۳۷۷). در ادامه مؤلف، نظر ابن خلدون را در معارضه با آنان مطرح می‌نماید که: «تنبیه بدنی باعث کوری استعداد کودک می‌شود و تأثیرات منفی در شخصیت آموزشی طفل دارد» (همان، ۷۳؛ ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۱۰۴۴).

برنامه درسی

مسأله مهم دیگر در نظام آموزشی، برنامه درسی است. مؤلف با ارائه تعریف آن و هدف از تنظیم برنامه درسی در فلسفه آموزش و پرورش، به طرح دیدگاه‌های مختلف در این زمینه می‌پردازد. ایده آلیست‌ها، تومیست‌ها، ماهیت‌گرایان و پایدارگرایان، هدف عمده برنامه درسی را انتقال موارث فرهنگی و پاسداری از آن‌ها می‌دانند (همان، ۷۶؛ گوگ، ۱۳۸۴: ۱۲). برنامه درسی تعلیم اسلامی در مقطع ابتدایی و مکتب خانه، بر اساس دیدگاه پایدارگراست و جهت انتقال میراث فرهنگی به نسل نو می‌باشد. برنامه درسی در حوزه آموزش اسلامی قرآن محور است و اختلاف در تعلیم، به شیوه‌ها و سنن تعلیم باز می‌گردد. به طور سنتی نزد مالکیه آموزش، قرائت، کتابت و حفظ قرآن در درجه اول اهمیت قرار داشت. آموزش فقه بعد از ختم جزئی یا کلی قرآن بود (همان، ۷۶؛ روجی، ۱۹۹۲ م: ۳۸۸/۱) و حفظ «کتاب العقیده» در علم کلام از ابو محمد صدفی (م ۶۸۴ ق) (همان، ۷۷؛ غبرینی، ۱۹۶۹: ۱۱۰) در کنار حفظ قرآن مرسوم بود (همان، ۷۷؛ المجله الزيتونیه، ۱۹۳۷: ۲/ ۲۹). با مهاجرت آندلسی‌ها شیوه جدید آموزشی در افریقیه ایجاد و به دلیل حاکمیت حدیث در این دوره و لزوم تقدم آن بر سیر فرهنگ و اندیشه مردم علاوه بر قرآن، شعر، حساب، خوشنویسی، به کودکان حدیث نیز می‌آموختند (همان، ۸۰؛ ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۴۴۷-۴۴۸). این مسئله از نظر ابن خلدون سبب تقدم افریقیه در امر آموزش بر سایر سرزمین‌های غرب اسلامی پیش از حفصیان است.

ابزار آموزشی و پوشش در کتاب

لباس‌های مؤدب و کودکان در کتاب، متحدالشکل و ابزار نوشتن از نی و جوهر بود. کودکان روی لوح کوچک و بزرگ چوبی که در دست داشتند با گچ می‌نوشتند و کلاس درس اتاق بزرگی بود که درون آن، سکوهایی مخصوص نشستن کودکان، وجود داشت (همان، ۸۳-۸۴). در فصل دوم، نهاد آموزشی مسجد و جامع، بعنوان مکان‌های آموزشی معرفی می‌شوند. نام تعداد زیادی از مساجد، در منابع تاریخی ثبت است و گزارشات متعددی از تشکیل حلقات و دول درسی در این مساجد وجود دارد. نویسنده به ذکر مهم‌ترین مساجد آموزشی افریقیه در دوره حفصی، پرداخته است. مسجد جامع زیتونیه در تونس، بعنوان جامع یا دانشگاه، یکی از مهم‌ترین جوامع جهان اسلام و در رقابت با جامع قرطبه، بغداد و قیروان از مراکز فعال علمی بود که علوم گوناگون در آن تدریس می‌گردید. توصیف بنا، تحلیلی بر اطلاق نام دانشگاه بر آن، علوم درسی از شرعی و وضعی، تشریح مراسم و تشریفات این مرکز، از نکات مهمی

است که در ذیل این عنوان آمده است. مؤلف، در پایان این فصل، نام بیست تن از مدرسان و فارغ التحصیلان خاص جامع زیتونه را ذکر نموده که ابوعبدالله محمد بن عرفه (م ۸۰۳ ق)، غبرینی (م ۸۱۰ ق)، ابن عبدالله تنوخی (م ۷۳۷ ق)، محمد ابن صباغ (م ۷۵۰ ق)، ابلی و ابو عبدالله محمد بن برّال از آن جمله‌اند. جامع سلطنتی موحدین، که ابوزکریا اولین امیر حفصی به سال ۶۲۹ قمری، به پاس وفاداری به عقاید موحدین آن را ساخت؛ جامع قصبه؛ جامع الهواء یا جامع توفیق؛ جامع ابی محمد و جامع القنیطره؛ جامع باب البحر؛ جامع قابس؛ جامع آموزشی قیروان؛ جامع مهدیه؛ جامع آموزشی جربه که از مراکز درسی اباضیه بود؛ از مهم‌ترین جوامع افریقیه در عهد حفصی بودند.

مؤلف در فصل سوم از باب دوم، از نهاد مدرسه، سخن می‌گوید. ابتدا به سیر تأسیس مدارس در نقاط مختلف جغرافیای اسلامی می‌پردازد. وی نخستین گام در تأسیس مدارس در شرق اسلامی را در ایران بویهی می‌داند که در دوره سلجوقی، تکامل نهایی خود را با عنوان مدارس نظامیه بدست آورد. این مدارس ایرانی، به زودی در مصر و سپس افریقیه بنا شد. وی به اختلاف نظر محققان تاریخ تعلیم و تربیت، در ساخت اولین مدرسه در غرب اسلامی، بین موحدین، بنی مرین و حفصیان اشاره و معتقد است به هر شکل ویژگی اساسی نظام حفصی، ایجاد اولین مدرسه از نوع مدارس سازمان یافته شرقی (نظامیه) است. ابوزکریا، اول بار مدرسه شماعیه را، در سال ۶۳۳ قمری، در تونس ساخت (همان، ۱۰۰؛ عبدالوهاب، ۱۹۷۲: ۳۳/۱؛ سراج، ۱۹۸۵: ۵۷۰/۱).

در ادامه‌ی گزارش، به وصف تعدادی از مدارس افریقیه در عهد حفصی، پرداخته و می‌گوید: واضح است که این مدارس با انگیزه‌های سیاسی- مذهبی، جهت حفظ مبانی تسنن، خصوصاً فقه مالکی در برابر سایر فرق، به ویژه تشیع ایجاد شدند. تأسیس این مدارس و مأموریت فقهی آن‌ها، حاکی از بازگشت به فرهنگ حاکم در عصر مرابطین، که حاکمیت فقه‌های مالکی جهت محافظت از تسنن سلفی بود، است (همان، ۱۱۲).

مؤلف، زاویه، خانه و بازار را نیز بعنوان مراکز غیر کلاسیک آموزشی برشمرده است. وی می‌نویسد: نظام آموزش اسلامی، نظامی رو به توسعه و باز بود و آموزش، محدود به فضای خاص آموزشی نبود. آموزش در کاخ‌ها و مراکزی از این قبیل دلیل بر روحیه اشرافی‌گری و انحصار در آموزش است و در خصوص آموزش اسلامی، حاکی از ماهیت مردمی آن می‌باشد. مدرسه - زاویه، از پدیده‌های قرن نهم هجری در تونس است. دو سلطان حفصی، ابوفارس عبدالعزیز و ابوعمر عثمان، سلسله‌ای از این مدارس را، طی قرن هشتم و نهم، تأسیس نمودند. نام برخی زوایا، در ادامه آمده است. منازل علما، حتی مغازه‌های ایشان، محل درس و بحث بود. معمولاً متونی که تدریس آن‌ها در بین خواص مقدور می‌شد و در مکان‌های عمومی ممکن نبود، مانند؛ فلسفه و تصوف در خانه و به صورت خصوصی، تدریس می‌گردید.

کتابخانه

در فصل پنجم از باب دوم، مؤلف از نهاد کتابخانه و رشد آن در عهد حفصی، گزارشات را ارائه می‌نماید. وی وجود ۶ عامل را در رشد کتابخانه‌ها، مؤثر می‌داند: ۱. نهضت مدرسه سازی. ۲. علاقه وافر خلفای حفصی به کتاب (همان، ۱۱۹؛ مخلوف، ۱۳۴۹: ۱۵۵). ۳. حضور فقهاء و علمای مالکی در رأس دولت حفصی. ۴. مهاجرت آندلسی‌ها همراه با کتاب‌هایشان به افریقیه (همان، ۱۱۸؛ سعدالله، ۱۹۸۱: ۲۸۷/۱). ۵. رواج صنعت کاغذ سازی. ۶. مهارت در استنساخ کتب. در جوامع، زوایا، کاخ خلفا، قصور سلاطین و

منازل شخصی، کتابخانه‌های متعدد، بوجود آمد. شرح مختصری در مورد هر یک از این کتابخانه‌ها، مؤسسين و کتب آن‌ها ارائه شده است.

بحران متون درسی در عصر حفصیان

مؤلف در باب سوم، از متون درسی و بحران آن در عهد حفصیان در افریقیه می‌گوید. ابن عربی و آبی، دو استاد برجسته افریقیه، بر اجرای شیوه سنتی در تألیف متون درسی اصرار داشتند که، منجر به دور باطل و ایجاد بحران در نظام آموزشی شد. حرکت تألیف در سراسر غرب و شرق اسلامی بویژه در افریقیه، از قرن دوم هجری آغاز و در این دوره شدت گرفته بود. اختصار در متون اساسی گذشتگان، توضیح نکات مشکل، تعریف نکات و ارکان اساسی کتاب و شرح و تعلیق و زیادت فروع و دوباره اختصار و شرح و تفسیر... (همان، ۱۲۹-۱۳۱؛ ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۱۰۲۳-۱۰۳۱). ابن خلدون علل بروز بحران را، در ورود متون درسی متعدد از جهان اسلام، تعدد مذاهب و شیوه‌های درسی و تعصب علمای مالکی بر استفاده از متون سنتی می‌داند (همان، ۱۲۶-۱۲۷). ابن حاجب (م ۶۴۶ ق) با تولید یک دوره مختصرات به معالجه این تورم دست زد. مختصرات او در مراکز آموزشی ایران، مصر، شام، مغرب، افریقیه و جزیره، کتاب درسی شد. در نیمه قرن هفتم هجری، کتب مختصرات، پدیده‌ای در عرصه متون آموزشی بود که، به اوج تدوین خود رسید. ابن خلدون علاوه بر اینکه با شیوه سنتی مخالفت داشت، اختصارات را مخل آموزش و مایه تباهی عمر، می‌دانست. وی شیوه بدیعی در تألیف کتب درسی، ارائه نمود. در ادامه مؤلف، به ذکر شش ویژگی تألیف، از قول ابن خلدون می‌پردازد که، ابداع و نوآوری مهم‌ترین آن‌هاست (همان، ۱۲۹-۱۳۰؛ ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۱۰۲۳-۱۰۳۱).

مدیریت تعلیم و تربیت

در فصل اول از باب چهارم کتاب، مدیریت کارآمد تعلیم و تربیت و فعالیت‌های علمی و آموزشی و پژوهشی دانشجو که، هدف اصلی تعلیم و تربیت است، مورد بررسی قرار داده و نظریات ابن خلدون را که برای خروج از بحران آموزشی ارائه شده بود، مطرح می‌نماید. ابن خلدون، نظام مبتنی بر واقع‌گرایی با تأکید بر توان دانشجو و تدریج منظم و تمرکز و تخصص در موضوع درسی و تحصیل را طرح کرده است (همان، ۱۲۹-۱۳۱؛ ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۱۰۳۰-۱۰۳۱). در ادامه، فعالیت‌های آموزشی یک روز جامع زیتونیه، به عنوان نمونه، ارائه شده و در فصل دوم، انواع اجازه و القاب آموزشی در دوره حفصی را بر می‌شمرد.

شیوه آموزش

در فصل سوم، به بیان شیوه‌ها و وسایل کمک آموزشی می‌پردازد. وی می‌نویسد: در استقراء متون معاصر حفصی، تقریباً همه واژگان مطرح در عرصه نظام آموزشی مسلمانان وجود دارد و نظام آموزشی حفصی، ادامه نظام آموزشی مسلمانان در قرون وسطی است. شیوه‌های آموزشی سماع، قرائت، روایت و حفظ، در این دوره نیز رایج بوده است. در دوره حفصی، حفظ، محور اصلی آموزش بود. حفظ قرآن، حفظ دو قصیده شاطبی در قرائت و رسم قرآن، حفظ اشعار متنبی، حفظ اشعار اغانی، حفظ اشعار ابو تمام (همان، ۱۵۰؛ ابن خلدون، ۲۰۰۳: ۶۱ و ۶۲ و ۳۵۴)، حفظ کتاب عقیده، حفظ موطأ، حفظ ارجوزه‌های علمی در طب، ادبیات، فقه، منطق و تاریخ طبری (غبرینی، ۱۹۶۹: ۳۴۷)، حفظ تفسیر ثعالبی (غبرینی، ۱۹۶۹: ۴۷) و ... معمول بود. ابن خلدون، از گرایش روزافزون طلاب

افریقیه به حفظ و استفاده زیاد از حافظه، به شدت انتقاد کرده و می‌گوید: این شکل استفاده از حافظه، مغلّ به تحصیل ملکه علم است. «اسناد» شیوه دیگری است که کتاب موطأ و علوم حدیث به این شیوه تدریس و بایستی سند یک روایت به طور دقیق ذکر می‌شد. به دلیل اهمیت سند موطأ نزد مالکی‌ها، روایت مستند کتاب مالک، از جمله نگرانی‌های اصلی در نظام آموزشی حفصیان بود. اهمیت استفاده از این شیوه آموزشی، مؤلف را مجاب می‌کند که، سلفی‌گری که ویژگی بارز آن اهمیت فوق العاده به اسناد است در دوره حفصی به شکل خارق العاده ای خود را نشان داد. املاء، مناظره و اجتهاد نیز از شیوه‌های مرسوم آموزشی در این دوره بوده است. در غرب اسلامی، تلمسان و بجایه، به دلیل سکونت علماء علوم عقلی، مراکز علوم عقلی و اجتهاد شمرده می‌شدند.

نظام آموزشی عزّابه

در باب پنجم، از نظام بومی و خصوصی آموزش حفصی بحث است. خوارج اباضی که تا پیش از آن دارای نظام آموزشی مستقل و پنهانی بودند، با استقرار حفصیان، به دلایل مختلف جغرافیایی و سیاسی از آزادی در فعالیت‌های علمی و آموزشی برخوردار شدند. پیش از آن طبق فتاوی‌ای علمای مالکی افریقیه، کودکان اباضی، از آموزش قرآن منع می‌شدند، اما در عهد حفصیان، حتی جوانان اباضی در تونس به تحصیل در جامع زیتونیه مشغول بودند. در نظام آموزشی ویژه اباضیه بنام عزّابه (همان، ۱۵۹؛ ناصر، ۱۹۹۹: ۳۶۸/۲) که طلاب سه دوره تحصیلی ابتدایی، متوسط و عالی را می‌گذراندند، اصلاحاتی در این دولت انجام گرفت. سازمان منظمی از بازرسان (عریف - عرفا) عهده دار نظارت بر حسن اجرای نظام آموزشی عزّابه بودند (همان، ۱۶۲؛ حجازی، ۲۰۰۰: ۱۶۲).

فارغ التحصیلان مکتب تعلیم و تربیت بنی حفص

مؤلف در باب ششم، از احمد بن احمد بن احمد غبرینی (م ۷۱۴ ق)، ابن عرفه (م ۸۰۳ ق) و ابن خلدون، سه نفر از فارغ التحصیلان مراکز علمی افریقیه در عهد حفصیان که از دانشمندان ممتاز در تاریخ و تمدن اسلامی بشمار می‌آیند، یاد کرده و با آوردن کارنامه‌ی علمی این سه چهره‌ی برجسته‌ی علمی تونس و بجایه، به معرفی اساتید، متون درسی، سفرهای علمی و شیوه‌های مطالعاتی و پژوهش‌های علمی در نظام آموزشی حفصیان، می‌پردازد (همان، ۱۶۶ - ۱۷۰).

علوم رایج در مکتب تعلیم و تربیت بنی حفص

در باب هفتم، به علوم رایج در عصر حفصی: فقه؛ تفسیر؛ حدیث؛ اصول فقه؛ کلام؛ منطق؛ ادبیات عرب و علم طب اشاره شده است. مدارس فقهی این دوره: مدرسه اجتهاد تونس و مدرسه‌ی تونسی ابن عرفه و مدرسه فقهی بجایه بودند. مدرسه بجایه، مدرسه‌ی عقلگرا و معتقد به کاربرد قواعد نظری در فروع فقهی بود. ابن خلدون در بیان سیر تاریخی مذهب مالک، ابن حاجب را پدیده‌ی اساسی در عرصه‌ی مطالعات فقهی در غرب اسلامی دانسته و پیدایش فقه نوازل و علم فرایض و فقه مسائل شهری را از ابتکارات فقهی آن‌ها می‌داند (همان، ۱۷۲ و ۱۷۳؛ ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۸۰۸؛ سراج ۱۹۸۵: ۱/۵۶۸-۵۷۱). تولید چهارده تفسیر با محوریت شرح، نقد و بررسی تفسیر کشاف زمخشری، محصول تحقیق مفسرین افریقیه بوده است. حاشیه بر تفسیر کشاف زمخشری از احمد بن محمد القصار تونسی در قرن هشتم و تفسیر احمد بن محمد بن ابراهیم المرادی مشهور به العشاب (۷۳۶ ق) از تفاسیر این دوره است (همان، ۱۷۴؛ محفوظ، ۱۹۸۴: ۲۷/۲؛ ۳۶۱/۳؛ ۱۳۳/۴؛ ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۷۷۹-۷۸۸). علم حدیث در این دوره بسیار با اهمیت بود و اولین امیر حفصی، معتقد به تقدم حدیث بر فقه و اصول بود. حجم انبوهی از آثار این دوره، به علم کلام و اصول فقه با ویژگی

غلبه شیوه عقلی متکلمان در آثار اصول فقه اختصاص دارد و مطالعات در اصلین، پیرامون نظرات غزالی و رازی شکل می‌گرفت (همان، ۱۷۶). مؤلف می‌نویسد: علم منطق، با دو نگرش ابزاری و مستقل، در غرب اسلامی رو به رو بود. در ادبیات، منابع ادبی شرقی در غرب اسلامی، قرن‌ها مورد رجوع و تحقیق بود و آثاری بر مبنای آن‌ها پدید آمد، از جمله: اثر گرانسنگ «نهایه المقامات فی درایه المقامات» شرح یوسف بن یحیی ابن زیات بر مقامات حریری، و شرح بر «کافیة العجم حسین بن علی طغریایی» از علی بن محمد بن فرحون الیعمری، با عنوان «نخبه الفکر فی شرح لامیه العجم» (همان، ۱۷۹؛ حرکات، ۲۰۰۰: ۱۹۷/۱). علم طب در دوره حفصی، رشد چشمگیری داشت. ابن جزار از چهره‌های اثرگذار در پزشکی و داروشناسی است که، ترجمه آثار او به ویژه «زادالمسافر»، «الاعتماد» توسط قسطنطین افریقی (۱۰۸۷ م) مقیم ایتالیا به لاتین، سبب انتقال این دانش به اروپا و تأسیس نخستین دانشگاه اروپا - سالرنو - بر اساس الگوی جامع زیتونه تونس گردید (همان، ۱۸۰-۱۸۱؛ مراد، ۱۹۹۱: ۱۹۷-۱۹۹)

نتیجه‌گیری

دولت بنی حفص، دارای کارنامه‌ی درخشان تعلیم و تربیت اسلامی، در زمانی است که، سقوط امپراطوری مرابطین و موحدین در آندلس، ظهور دولت‌های مسیحی و خروج مسلمانان را از آن خطه و محو آموزش اسلامی را بدنبال داشت. در سایر نقاط جهان نیز، بر اثر حملات صلیبیون و اشغال مغول، تشکیلات آموزش دچار رکود و انحطاط گردیده بود. موقعیت جغرافیایی، تجمع ثروت و ظهور سلطنت حفصیان، مهاجرت آندلسی‌ها، روابط دوستانه بادول اروپایی و اعلام خلافت توسط امرای حفصی، وضعیتی در افریقاییه به ویژه تونس و بجایه بوجود آورد که اجازه داد، کاروان فرهنگ و تمدن در افریقاییه ادامه مسیر دهد. این دولت پس از چهارصد سال حکومت، حجم انبوهی از میراث معارف اسلامی، به ویژه در طب و تاریخ نگاری از خود به جا گذاشت که هنوز در کتابخانه‌های افریقاییه وجود دارد. مراکز و نهادهای آموزشی، برنامه، مواد و متون درسی، مدرسان و فارغ التحصیلان، نظام آموزشی، علوم رایج زمان حفصیان و طرح نظرات ابن خلدون، اهم مباحث این اثر بود که بسیار در خور توجه و ارزشمند است. چه بسا جست و جوهای بیشتر در منابع، مواردی دیگر از چهره نظام آموزشی آن دوره را بنمایاند. همچنانکه ویراستاری دقیق بر جذابیت اثر می‌افزاید.

از جمله مواردی که سؤالاتی پیرامون آن در اذهان مخاطبان بوجود می‌آید و بی‌جواب می‌ماند، وضعیت فعالیت‌های علمی و آموزشی زنان در تونس و افریقاییه است که مسکوت مانده و هیچ سخنی از طبقه نسوان به میان نیامده است و نتیجه بهره‌گیری از گزارشات و اسناد تاریخی، به نفع مردان مشاهده می‌شود که بنا به دلایلی قابل پذیرش نیست. دولت حفصیان نزدیک به چهار قرن بر افریقاییه فرمانروایی داشته و بعید به نظر می‌رسد که بنی حفص در این مدت طولانی، مدد زنان را در زمینه گسترش آموزش و خصوصاً نهادهای آموزشی به همراه نداشته باشد. از جمله نهادهای آموزشی خصوصی و رایج در دوره حفصی خانه بوده است که زنان بدون هیچ محدودیتی در خانه‌ها تحت تعلیم قرار می‌گرفتند ولی در این باب، بحثی به میان نیامده است.

پدیده اوقاف، در سراسر قلمرو پهناور تمدن اسلامی سنتی رایج در توسعه فضاهای آموزشی بوده است. بسیاری از این مکان‌ها، موقوفات زنان خیر اندیش و علاقمند به تعلیم و تعلم بوده است. همسران، مادران و خواهران وابسته به سران دولتی، بخشی از این فهرست همیشه ماندگار در تاریخ آموزش و تمدن اسلامی اند. اما تنها از همسر و دختر ابوزکریا اولین خلیفه حفصی که جامع و مدرسه الهواء و مدرسه ماردیه و مدرسه عنق الجمل، در قرن هفتم و هشتم موقوفات آن‌هاست، نام برده شده است. گذشته از این از مراتب علمی

واقفان، وصفی به میان نیامده است. در حالی که به نظر می‌رسد واقفان خود صاحب علم و خرد و مدیریت علمی بوده‌اند، چنانچه از عملکرد خواهر سلطان ابویحیی ابوبکر بن زکریا در مدرسه عنق الجمل، چنین بر می‌آید. عهد حفصیان، از ادوار پیشرفت موسیقی است که در کتاب «شهر سازی و هنر و معماری اسلامی در عهد حفصیان» (۱۳۹۴)، مؤلف به طور مفصل به آن هنر و سایر هنرهای عهد حفصیان پرداخته، و جای طرح این مباحث در این کتاب خالی است.

بررسی منابع کتاب

در پایان کتاب صدو پنجاه اثر و کتاب به عنوان منابع ذکر شده است. این کتاب و منابع و مصادر و مراجع آن، بخشی از کتاب «فرهنگ و تمدن اسلامی در عهد حفصیان» است که بر اساس مصادر اولیه تاریخی دولتی حکومت حفصیان که بوسیله کارگزاران معاصر این دولت و در عهد حکومت آنها نوشته شده، به نگارش در آمده است. منابع جدید کتاب، نویسندگان معاصر مغربی و تونس‌ی مانند: تلیسی، مخلوف، محفوظ، حرکات، ناصر، عبدالوهاب و... هستند. همچنین مقاله ابن حاجب و کتاب «تاریخ آموزش و پرورش در ایران و اسلام دوره سلجوقی و اتابکان زنگی و ایوبی» و بخش‌هایی از «تاریخ تحلیلی مغرب»، و مقاله «نقش بنی حفص در توسعه آموزش و نهادهای آموزش در افریقیه» (۱۳۹۵) از مؤلف محترم، که در چند سایت نمایه شده است:

https://www.civilica.com/Paper-ESPCONF02-ESPCONF02_149.htm

و مقاله ای از ایشان در این موضوع به انگلیسی:

The role of Hafsid state in development of education in Ifriqyah (2017) از منابع این مقاله در بررسی کتاب است.

فهرست برخی منابع پایان کتاب

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۹۹۹ م)، موسوعه علامه ابن خلدون (تاریخ ابن خلدون)، بیروت: بی جا.
- ابن الخوجه، محمد (۱۹۸۶ م)، صفحات من تاریخ تونس، بیروت.
- ابن الشماخ، احمد ابوالعباس (۱۹۳۶ م)، الأدله البینه النورانیه علی مفاخر الدوله الحفصیه، بیروت.
- ابوالعباس الغبرینی، احمد بن احمد بن عبدالله (۱۹۶۹ م)، عنوان الدرایه فیمن عرف من العلماء فی المائه السابعه بیجایه، بیروت: منشورات لجنة التألیف و الترجمة والنشر.
- التلیسی، بشیر رمضان (۲۰۰۲ م)، الاتجاهات الثقافیه فی الغرب الاسلامی، بیروت: بی جا.
- تیجانی، ابو محمد عبدالله بن محمد بن احمد (۱۹۸۱ م)، رحله التیجانی، لیبی، تونس: بی جا.
- حرکات، ابراهیم (۲۰۰۰ م/۱۴۱۲ ق)، مدخل الی تاریخ العلوم بالمغرب المسلم حتی القرن التاسع، بیروت: بی جا.
- حجازی، عبدالرحمن عثمان (۲۰۰۰ م)، تطورات الفکر التربوی الاباضی فی الشمال الافریقی، بیروت.
- حسنى عبدالوهاب، حسن (۱۹۷۲ م)، ورفات عن الحضاره العربیه بافریقیه، تونس: بی جا.
- السراج، محمد (۱۹۸۵ م)، الحلل السندسیه فی اخبارالتونسیه، بیروت: بی جا.
- سعدالله، ابوالقاسم (۱۹۸۱ م)، تاریخ الجزائر الثقافی، الجزائر.
- شهیدی پاک، محمد رضا (۱۳۹۶ ش)، ساختار و گونه شناسی نهادهای آموزشی در عهد حفصیان در افریقیه، قم: علویون.

- _____ (۱۳۹۴ ش)، شهرسازی و هنر و معماری اسلامی در عهد حفصیان، قم: علویون.
- العبدری، محمد بن محمد (۱۴۱۹ ق)، رحله العبدری، دمشق: بی جا.
- گوتگ، جرال (۱۳۸۲ ش)، مکاتب فلسفی و آراء تربیتی، ترجمه جعفر پاک سرشت، تهران: سمت.
- محفوظ، محمد (۱۹۸۴ م)، تراجم مؤلفین التونسیین، دارالغرب الاسلامی، بیروت: بی جا.
- مخلوف، محمد بن محمد (۱۳۴۹ ق)، شجره النورالزکیه، بیروت: افست.
- مراد، ابراهیم (۱۹۹۱ م/۱۴۱۱ ق)، بحوث فی تاریخ الطب والصدیله عندالعرب، بیروت: بی جا.
- ناصر، محمد صالح (۱۹۹۹ م)، معجم اعلام الاباضیه، بیروت: بی جا.
- الهادی روجی، ادیس (۱۹۹۲ م)، الدوله الصنهاجیه، بیروت: بی جا.
- المجله الزيتونیه (۱۹۴۰ م)، جزء سوم، جلد دوم، تونس، جامع زیتونیه.

